

JERZY DIETL

TENDENCJE ROZWOJOWE RYNKU PRODUKTÓW ROLNYCH W DŁUGIM OKRESIE CZASU

Celem artykułu jest przedstawienie położenia ekonomicznego rolnictwa i rynków produktów rolnych krajów kapitalistycznych z punktu widzenia ogólnych procesów rozwoju gospodarczego. Zagadnienie to jest w tej chwili aktualne ze względu na istniejące dysproporcje między podażą i popytem produktów rolnych na rynku światowym. Duży wzrost produkcji rolnej w ostatnich 30 latach w krajach zachodniej Europy, które były głównymi importerami produktów rolnych, i równoczesny wzrost na rynku światowym nadwyżek produkcji rolnej Australii, Nowej Zelandii, Kanady, Argentyny, a w szczególności Stanów Zjednoczonych, wywołuje poważne trudności w zakresie możliwości ich zbytu. Kraje nierozwinięte mimo niedostatecznego zaspokajania potrzeb żywnościowych swej ludności nie są w stanie zwiększyć importu i w związku z tym nie reprezentują na rynku światowym poważnej siły nabywczej. Kraje nierozwinięte, eksportujące produkty rolne znajdują się w wyjątkowo trudnej sytuacji, nie mają bowiem warunków dofinansowywania produkcji rolnej i prowadzenia eksportu dumpingowego, tym bardziej, że żywność stanowi najczęściej poważną część ich ogólnego eksportu.

Należy zaznaczyć, że w niektórych krajach nierozwiniętych wysokie koszty jednostkowe produkcji rolnej, brak dostatecznych rezerw żywnościowych oraz zła organizacja wewnętrznego rynku rolnego utrudniają konkurencję tych krajów na rynku światowym. Intensyfikacja zaś produkcji rolnej jest często niemożliwa ze względu na braki kapitałowe.

Chcielibyśmy wskazać na niektóre czynniki, które w długim okresie czasu wpłynęły i w dalszym ciągu oddziałują na sytuację rolnictwa oraz rynków produktów rolnych krajów kapitalistycznych. W związku z tym przedstawimy dysproporcje w kształtowaniu się dochodu społecznego w krajach rozwiniętych i nierozwiniętych gos-

podarczo. Przejdziemy z kolei do omówienia kształtowania się udziału rolnictwa w dochodzie narodowym poszczególnych krajów, wskażemy na współzależności między spadkiem zatrudnienia w rolnictwie i dochodem społecznym na głowę ludności. Przedstawimy dalej tendencje kształtowania się popytu na produkty rolne w związku ze wzrostem dochodów ludności. Wreszcie interesujące dla nas będzie wskazanie na ogólną sytuację ekonomiczną rolników w różnych krajach. Dlatego też w części końcowej artykułu omówimy kształtowanie się w długim okresie czasu dochodów rolników w stosunku do dochodów pozarolniczych.

Wszystkie kraje można podzielić z punktu widzenia rozwoju ekonomicznego na rozwinięte gospodarczo, znajdujące się w okresie startu gospodarczego oraz nierozwinięte lub zacofane gospodarczo¹. Różnice między nimi dotyczą wielkości dochodu narodowego na głowę ludności oraz struktury gospodarczej. Powiązane to jest m. in. z udziałem rolnictwa w dochodzie społecznym oraz ludności rolniczej w ogólnej liczbie aktywnej ekonomicznie ludności poszczególnych krajów.

Z tabeli 1 wynika, że istnieje w różnych krajach tendencja wzrostu dochodu społecznego, zarówno na głowę ludności, jak i jednostkę godzinową pracy. Wzrost ten jednak na przestrzeni ostatnich 100 lat w poszczególnych krajach jest nierównomierny. Niezależnie od absolutnych wielkości, daje się zauważyć zwiększenie dysproporcji między krajami rozwiniętymi i nierozwiniętymi gospodarczo. Jako przykład może służyć porównanie danych z tabeli 1 dla Indii i Stanów Zjednoczonych. W roku 1900 dochód społeczny na jednostkę godzinową pracy w Stanach Zjednoczonych wynosił 0,45 w jednostkach międzynarodowych C. Clarka, dla Indii 0,05. W roku 1950 odpowiednie liczby wynoszą 0,27 oraz 0,09. Oznacza to, że w tym okresie wzrost dochodu społecznego w Indiach na jednostkę godzinową pracy wyniósł około 90%, gdy w tym samym czasie w Stanach Zjednoczonych miał miejsce wzrost w wysokości około 270%, mimo tego że dochód Stanów Zjednoczonych na jednostkę godzinową pracy w roku 1900 przekraczał dziewięciokrotnie dochód Indii^{1a}. Podobne zwiększające się dysproporcje (gap) można zaobserwować w odniesieniu do innych krajów. Jeżeli weźmiemy

¹ Por. W. W. Rostow, *Start do samoczynnego wzrostu*. W: *Problemy wzrostu ekonomicznego krajów słabo rozwiniętych*. Warszawa 1958, s. 61—65.

^{1a} Jednostka międzynarodowa — International Unit (I. U.) odpowiada w Stanach Zjednoczonych przeciętnej sile nabywczej 1 dolara w okresie dzie-

pod uwagę kształtowanie się dochodów w Portugalii, Hiszpanii, Chile czy Kubie i porównamy z dochodami innych krajów, zobaczymy, że relatywny przyrost dochodów w tych pierwszych jest znacznie niższy od przyrostu dochodów większości krajów rozwiniętych gospodarczo.

Wraz z rozwojem gospodarczym coraz to poważniejszy udział w dochodzie narodowym zajmuje produkcja przemysłowa. Całość wytwórczości możemy podzielić za C. Clarkiem na 3 rodzaje działalności gospodarczej. Pierwszy z nich (primary industry) obejmuje rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo, drugi (secondary industry) obejmujący przemysł wydobywczy i produkcję surowców przemysłowych oraz trzeci (tertiary industry) obejmuje handel, transport i usługi².

T. Schultz przyporządkowuje poszczególnym działom gospodarczym przeciętne współczynniki elastyczności dochodowej popytu na dobra lub usługi wytworzone w tych działach. Wynoszą one dla działu pierwszego 0,5; dla drugiego 0,5 do 1; dla trzeciego powyżej 1^{2a}. Ma to pewne znaczenie dla możliwości konkurencyjnych na rynkach zewnętrznym i światowym wytworów poszczególnych dziedzin (grup zawodowych) gospodarczych, oraz dla prognozy kształtowania się popytu w miarę wzrostu dochodów ludności. Tak na przykład średni wzrost dochodów ludności o 20% wywoła średnio wzrost; konsumpcji produktów rolnych maksimum o 10%, wytworów działu drugiego maksimum o 20%, wytworów i usług działu trzeciego — o ponad 20%.

Przykład powyższy wskazuje, w jak niekorzystnej sytuacji z punktu widzenia perspektyw zbytu znajdują się kraje posiadające nadwyżki produktów rolnych oraz kraje, których podstawowy eksport stanowi żywność. Należy jednak podkreślić, że rozumowanie Schultza jest daleko idącym uproszczeniem i nie może stanowić pod-

sięciolecia 1925—1934. Dzięki temu w porównaniach dochodu społecznego różnych krajów uwzględnia się różnice w cenach, a tym samym kosztach utrzymania. Dochód na jednostkę godzinową pracy uzyskuje się przez podzielenie dochodu społecznego ujętego w jednostkach międzynarodowych przez ilość efektywnych godzin pracy mężczyzn, przepracowanych w ciągu roku w danym kraju.

² Podział działalności gospodarczej na trzy grupy zawodów (I, II, III) został właściwie po raz pierwszy wprowadzony w pracy: A. G. B. Fisher, *Capital and Growth of Knowledge*, *Economic Journal*, September 1933.

^{2a} T. W. Schultz, *The Economic Organization of Agriculture*, Nowy Jork 1953, s. 70.

Tabela 1

Dochód społeczny na głowę ludności i na jednostkę godzinową pracy w porównywalnych międzynarodowych jednostkach dolarowych C. Clarka (I. U. — International Units) oraz udział rolnictwa w dochodzie narodowym poszczególnych krajów w okresie 1850 — 1952 (A — dochód na głowę ludności; B — dochód na jednostkę godzinową pracy; C — udział rolnictwa w dochodzie narodowym)

Kraj	Lata										
	1850	1870	1890	1900	1910	1920	1930	1938	1950	1952	
Wielka Brytania	A	325	455	485	510	470	553	624	599	604	
	B	0,17 ^a	0,28	0,37	0,40	0,44	0,54	0,57	0,56	0,57	
	C	28,1 ^c	10,0 ^c	7,0 ^c	8,5 ^c	.	3,8 ^c	.	.	.	5,7 ^c
Belgia	A	101 ¹	.	219 ²	.	314 ³	176	352	516	525	
	B	0,08	.	0,16	.	0,25	0,18	0,33	0,55	.	
	C	
Stany Zjednoczone	A	362	232	362	467	508	565	666	1064	1128	
	B	0,34	0,23	0,35	0,45	0,50	0,62	1,02	1,27	1,33	
	C	40 ^b	31 ^b	23 ^b	23 ^b	25,4 ^c	17,8 ^c	8,9 ^d	7,4 ^d	.	
Niemcy	A	152 ⁴	.	271	283	309	274 ⁵	485	360*	.	
	B	0,15	0,17 ^a	0,27	0,28	0,32	0,28	0,46	0,42*	0,48*	
	C	15,0 ^d	.	12,1 ^{d*} , 12,1 ^{d*} , 12,1 ^{d*}	
Holandia	A	.	.	.	329	376	366	464	505	506	
	B	.	.	.	0,26	0,29	0,35	0,51	0,59	0,57	
	C	7,6 ^d	13,0 ^d	.	

Australia	A	.	.	.	405	355	414 ^b	318	386	524	681	675
	B	.	.	.	0,45	0,36	0,45	0,41	0,62	0,68	0,80	0,82
	C	.	.	.	36,8 ^d	27,4 ^d	24,9 ^d	24,2 ^d	24,7 ^d	19,9 ^c	25,5 ^c	.
Austria	A	.	.	93	.	.	167 ³	233 ⁵	253	220 ⁶	253	.
	B	.	.	0,09	.	.	0,15	0,26	0,28	0,29	.	.
	C	18,2 ^c	.
Kanada	A	.	.	230	341	408	552	481	533	504	810	894
	B	.	.	0,24	0,35	0,43	0,52	0,55	0,64	0,64	1,07	1,17
	C	.	.	54,3 ^c	43,1 ^c	39,6 ^c	36,5 ^c	28,4 ^c	18,5 ^c	17,0 ^d	14,0 ^d	16,2 ^c
Dania	A	.	.	194	.	481 ⁷	422	509	535	577	634	.
	B	.	.	0,15	.	0,41	0,38	0,61	0,54	0,56	0,64	.
	C	36,4 ^c	3,47 ^c	28,3 ^c	31,2 ^c	22,3 ^d	22,0 ^d	.
Szwecja	A	.	.	113	146	200	252	285	358	457	626	335
	B	.	.	0,1	0,13	0,19	0,25	0,32	0,35	0,43	0,63	0,65
	C	.	.	58,4 ^c	46,0 ^c	36,9 ^c	31,1 ^c	26,0 ^c	17,6 ^c	14,4 ^c	8,0 ^c	.
Szwajcaria	A	.	.	.	230	246	293 ³	367 ⁵	431	453	638	.
	B	.	.	.	0,16	0,18	0,24	0,32	0,37	0,42	0,60	.
	C
Nowa Zelandia	A	334	.	.	613	750	958	879
	B	0,37	.	.	0,70	0,92	1,17	1,03
	C	50,0 ^d	.	.	.	33,0 ^d	25,0 ^d	.
Norwegia	A	.	.	.	145	.	229 ³	380	327	387	463	483
	B	.	.	.	0,14	.	0,2	0,36	0,35	0,42	0,53	0,50
	C	29,2 ^c	.	21,3 ^c	15,5 ^d	15,0 ^d	.

Kraj	Lata										
	1850	1870	1890	1900	1910	1920	1930	1938	1950	1952	
Francja	A	130	143	193	231	266 ³	303	371	366	480	512
	B	0,09	0,09	0,14	0,17	0,18	0,28	0,32	0,44	0,52	0,56
	C	29,0 ^e	32,0 ^e	30,0 ^e	24,0 ^e	18,4 ^e	.	13,5 ^e	21,8 ^d	16,0 ^d	.
Argentyna	A	280 ⁸	.	250	.	363
	B	0,3	.	0,32	.	0,44
	C	27,0 ^d	24,0 ^{12d}	.
Japonia	A	146 ³	97	189	229	194	220
	B	.	.	.	0,13	0,12	0,08	0,19	0,21	0,27	0,30
	C	50,2 ^c	23,5 ^d	25,4 ^c	28,4 ^d	27,7 ^c
Chile	A	161	256	266	.
	B	0,22	0,34	0,32	.
	C	26,5 ^d	21,7 ^{11c}	18,0 ^{13d}	.
Finlandia	A	184 ³	.	210	282	340	.
	B	0,23	.	0,27	0,3	0,40	.
	C	44,8 ^c	35,4 ^d	29,0 ^d	.
Włochy	A	.	.	.	132	140	177	169	177	243	253
	B	.	.	.	0,11	0,12	0,20	0,22	0,25	0,37	0,39
	C	44,7 ^{9c}	.	.	29,1 ^d	29,5 ^d	32,1 ^c

Irlandia	A	290	.	350	356	441	.
	B	0,27	.	0,36	0,37	0,42	.
	C	30,4 ^{1,4d}	30,0 ^c	31,0 ^d	.
Portugalia	A	109 ^e	.	.	127	148	.
	B
	C
Hiszpania	A	401	473	326	278	386	.
	B
	C
Kuba	A	154	193	.
	B	0,20	0,23	.
	C
Indie	A
	B	.	.	.	0,05	0,07 ^{3a}	.	0,08 ^a	.	0,09 ^{10a}	.
	C	48,0 ^{13d}	.

1 — 1846 r.; 2 — 1895 r.; 3 — 1913 r.; 4 — 1860 r.; 5 — 1025 r.; 6 — 1937 r.; 7 — 1903 r.; 8 — 1916 r.; 9 — 1914 r.; 10 — 1944 r.; 11 — 1940 r.; 12 — 1946 r.; 13 — 1949 r.; 14 — 1932 r.; 15 — 1936 r. Nie zaznaczono, jeżeli dane dotyczą lat bezpośrednio sąsiadujących z latami uwzględnionymi w tabeli.

* Tylko dla NRF brak danych.

Źródła: C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, Londyn 1957, s. 86—197, 203, 204 (dla danych dotyczących dochodu społecznego na głowę ludności i na jednostkę godzinową pracy). a — C. Clark, *Levels of Real National Product per Man-hour*, Review of Economic Progress, vol. I, Brisbane, Australia, April 1949, b — J. R. Bellerby, *Agriculture and Industry Relative Income*, Londyn 1956, s. 190. c — C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, rozdz. X, tabl. 1 (Udział procentowy w podzielnym dochodzie netto). d — W. S. Woytinsky, E. S. Woytinsky, *World Population and Production*, Nowy Jork 1953, s. 430, 432, 433, 466. e — M. Latil, *L'Évolution du Revenu Agricole*, Paryż 1956, s. 18, 23, 25, 26.

stawy ustalenia prognoz rynkowych dla poszczególnych dziedzin gospodarczych. We wszystkich bowiem trzech dziedzinach mamy do czynienia z bardzo odmienną produkcją dóbr i usług, których współczynniki elastyczności popytu są bardzo zróżnicowane. Ustalając perspektywy zbytu należy brać raczej pod uwagę współczynniki elastyczności popytu odmiennie dla poszczególnych dóbr. Niemniej jednak wskazuje to na większe możliwości rozwoju przemysłu, handlu, transportu i usług niż rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa. Już w 1691 roku Wiliam Petty wskazał, że relatywne zmniejszanie się ludności wiejskiej jest następstwem niskich dochodów rolniczych i wynika z niekorzystnych perspektyw zbytu produktów rolnych w stosunku do artykułów przemysłowych.

Tabela 1 ujmuje także udział rolnictwa w dochodzie społecznym różnych krajów w okresie ostatnich 100 lat.

Z danych tych widać tendencję spadkową udziału rolnictwa w dochodzie społecznym większości krajów rozwijających się gospodarczo. Warto podkreślić, że nawet w krajach rozwiniętych gospodarczo, gdzie rolnictwo stanowiło podstawę startu gospodarczego i gdzie dotąd jest jedną z głównych dziedzin eksportu, udział jego w dochodzie społecznym jest niewielki. Tak na przykład dla roku 1950 udział rolnictwa w dochodzie społecznym w Australii wynosił 25,5%, Argentynie 24%, Kanadzie 14%, Danii 22%, Nowej Zelandii 25%. Należy wskazać, że pomimo tak niskiego udziału rolnictwa w dochodzie społecznym tych krajów, odgrywa ono w dalszym ciągu często zasadniczą rolę w ich gospodarce. Tak na przykład Nowa Zelandia jest największym na świecie eksporterem masła i serów, zajmuje drugie miejsce w eksporcie wełny, a trzecie w eksporcie mięsa. Eksport (w przeważającej części produktów rolnych) stanowi w Nowej Zelandii około 25% wartości całego produktu narodowego³.

W pozostałych krajach rozwiniętych gospodarczo udział rolnictwa w dochodzie narodowym jest jeszcze niższy i wynosił dla Wielkiej Brytanii w roku 1952 — 5,7%, dla Stanów Zjednoczonych w roku 1950 — 7,4%, dla NRF w roku 1952 — 12,1%. W roku 1950, jak wynika z omawianej tabeli, stosunki te wynosiły dla Holandii — 13%, Szwecji — 8%, Norwegii — 15%, Francji — 16%, Japonii — 28%. W krajach nierozwiniętych udział rolnictwa w do-

³ Por. W. O. Mc Carthy, *Agricultural Price Policy in New Zealand*, „Journal of Farm Economics” 1959, nr 1, s. 6—25.

chodzie społecznym jest znacznie wyższy. W roku 1950 wynosił on dla Indii — 48%, zaś dla Turcji — 50%⁴.

Relatywne zmniejszanie się roli rolnictwa w produkcji narodowym oraz postęp techniczny i organizacyjny w produkcji rolnej znajdują swoje odzwierciedlenie w spadku udziału ludności rolniczej w ogólnej liczbie ludności aktywnej ekonomicznie. Zjawisko to przedstawione jest dla różnych krajów za okres ostatnich 120 lat w tabeli 2. Kraje zestawione są w kolejności od najniższego udziału ludności zatrudnionej w rolnictwie w ogólnej pracującej ludności dla roku 1950. Uszeregowanie krajów jest podobne jak w tabeli 1. Jeżeli porównamy dane dotyczące kształtowania się dochodu społecznego na głowę ludności zestawione w tabeli 1 z danymi omawianej tabeli, okaże się, że dla wszystkich krajów, które charakteryzują się wyraźnym wzrostem dochodu społecznego na głowę ludności, równocześnie następuje wyraźny spadek udziału ludności zatrudnionej w rolnictwie. Analizując te tabele przekonamy się dalej, że spadek udziału rolnictwa w dochodzie narodowym wiąże się ściśle ze spadkiem udziału ludności rolniczej w ogólnym zatrudnieniu. Jest to charakterystyczne dla krajów rozwiniętych gospodarczo. W krajach nierozwiniętych nie daje się zauważyć wyraźnego spadku udziału ludności rolniczej w ogólnym zatrudnieniu. Tak na przykład w Irlandii dla roku 1850 stosunek ten wynosił 47,3%, a w roku 1950 — 41,5%, dla Ceylonu wynosił on w roku 1920 — 54%, a w roku 1950 — 43,9%, dla Portugalii w roku 1890 — 56,1%, a w roku 1940 — 47,5%, dla Hiszpanii w roku 1890 — 69%, a w roku 1940 — 50,6%, dla Egiptu w roku 1910 — 70,3% a w roku 1950 — 61,1%, dla Meksyku w roku 1920 — 71,3% a w roku 1940 — 67%. W (niektórych krajach zacofanych gospodarczo daje się nawet zauważyć pewien przyrost względnego zatrudnienia, tak na przykład dla Kuby w roku 1920 stosunek ten wynosił 48,1%, w roku zaś 1940 — 51,6%, dla Indii w roku 1900 — 64,2% a w roku 1950 — 69,4%.

Proces przesuwania się ludności ze wsi do miast jest, szczególnie w pierwszym stadium rozwoju gospodarczego (okresie poprzedzającym start gospodarczy), bardzo powolny, ale z reguły ma miejsce nawet w krajach zacofanych gospodarczo. Ze względu jednak na znacznie wyższą na ogół stopę przyrostu naturalnego ludności wiejskiej niż miejskiej, w niektórych krajach daje się zaobserwować

⁴ M. Pohorille, *Regulowanie cen rolnych w niektórych krajach kapitalistycznych*, Warszawa 1958, s. 32.

Tabela 2
 Procentowy udział ludności aktywnej ekonomicznie zatrudnionej w rolnictwie, rybołówstwie i leśnictwie.
 (W obliczeniach uwzględniono jedynie pracujących mężczyzn)

Kraj	1830	1850	1870	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950
Wielka Brytania	.	22,2 ³	15,6 ⁶	10,4 ¹⁰	8,7 ¹¹	7,8 ¹³	6,7 ¹⁶	6,1 ¹⁷	.	4,5 ²⁷
Belgia	.	.	.	18,2	16,7	17,6	16,0	13,6	.	10,9 ²⁵
St. Zjednoczone	70,6	64,5	50,8	43,1	38,0	32,0	27,6	22,6	18,3	11,6
Niemcy	.	.	.	35,5 ⁹	.	23,8 ¹⁴	.	16,9 ¹⁸	14,0 ²²	11,8*
Holandia	28,5	24,7	21,1	18,0	.	16,8 ²⁶
Australia	.	.	.	26,5 ⁸	25,4 ¹¹	24,8 ¹³	23,0 ¹⁶	24,7 ¹⁸	20,5 ²²	16,8 ²⁶
Austria	.	.	47,5	42,9	39,0	40,5	23,3	24,5 ¹⁹	.	18,7 ²⁷
Kanada	.	.	.	48,4	43,6 ¹¹	40,0 ¹³	35,0	31,2	29,2 ²³	18,7 ²⁷
Dania	42,4 ¹¹	37,3 ¹³	31,7 ¹⁶	30,6	23,6	19,0 ²⁸
Szwecja	.	62,5 ²	55,5	49,2	42,8	40,8	34,9	30,5	27,1	19,3
Szwajcaria	.	.	.	32,7 ⁷	27,1	22,4	21,7	19,2	19,9 ²²	.
Nowa Zelandia	.	.	23,5 ⁴	30,1 ¹⁰	29,6 ¹¹	27,2 ¹³	27,3 ¹⁶	.	25,2 ²⁰	20,1 ²⁵
Norwegia	.	.	.	45,2	37,1	37,5	34,1	34,0	.	24,6
Francja	63,0 ¹	.	43,0 ⁵	.	33,1 ¹¹	30,1 ¹³	28,5 ¹⁶	24,5 ¹⁷	.	25,6 ²⁵

Argentyna	23,6 ¹⁴	.	.	.	25,7 ²⁶
Japonia	.	.	76,4	67,0	.	.	48,0	41,3	36,2	28,6	32,6
Chile	38,9	37,8	34,1	.
Finlandia	69,8	62,9	57,0	46,8	34,2
Wiochy	.	.	51,0 ⁶	45,8 ⁸	48,9 ¹¹	45,4 ¹³	46,5 ¹⁶	41,7 ¹⁷	40,3 ²⁰	34,9 ²⁷	34,9 ²⁷
Irlandia	.	47,3 ³	41,1 ⁶	44,2 ⁸	44,5 ¹¹	43,0 ¹³	.	.	49,6 ²⁰	41,5 ²¹	41,5 ²¹
Cejlon	54,0 ¹⁶	.	.	43,9 ²¹	43,9 ²¹
Portugalia	.	.	.	56,1	.	50,9 ¹³	.	.	55,9	47,5	.
Hiszpania	.	.	.	69,0	67,1	66,7	57,3	45,4	50,6	.	.
Kuba	48,1	.	.	51,6 ²⁴	.
Egipt	70,3 ¹²	64,1 ¹⁵	.	.	66,9 ²¹	61,1 ²⁶
Meksyk	71,3 ¹⁶	70,2	67,0	.	.
Indie	64,2 ¹¹	68,2 ¹³	69,7 ¹⁶	69,5 ¹⁷	.	69,4 ²⁷	69,4 ²⁷

1 — 1827 r.; 2 — 1840 r.; 3 — 1851 r.; 4 — 1861 r.; 5 — 1866 r.; 6 — 1871 r.; 7 — 1880 r.; 8 — 1881 r.; 9 — 1882 r.; 10 — 1891 r.; 11 — 1901 r.; 12 — 1907 r.; 13 — 1911 r.; 14 — 1914 r.; 15 — 1917 r.; 16 — 1921 r.; 17 — 1931 r.; 18 — 1933 r.; 19 — 1934 r.; 20 — 1936 r.; 21 — 1937 r.; 22 — 1939 r.; 23 — 1941 r.; 24 — 1943 r.; 25 — 1946 r.; 26 — 1947 r.; 27 — 1951 r.; 28 — 1952 r.

* Tylko dla NRF. . brak danych.

Źródła: C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, Londyn 1957, s. 510—520 oraz tabl. I; W. S. Woytinsky, E. S. Woytinsky, *World Population and Production*, Nowy Jork 1953, s. 464.

względny przyrost ludności rolniczej, o czym była mowa już poprzednio.

Tabela 3

Dochód na głowę ludności oraz procent aktywnej ekonomicznie ludności zatrudnionej w rolnictwie

Lp.	Terytorium	Rok	Dochód na głowę w 1953 r.	Procent ludności ekonomicznie aktywnej zatrudnionej w rolnictwie
1	Ameryka Północna	1953	1810	12,7
2	Ameryka Północna	1929	1243	23,4
3	Oceania	1953	964	17,1
4	Ameryka Północna	1913	917	32,7
5	Północno-Zachodnia			
	Europa	1953	681	17,5
6	Oceania	1929	680	24,5
7	Oceania	1913	572	27,2
8	Północno-Zachodnia			
	Europa	1929	528	18,2
9	Północno-Zachodnia			
	Europa	1913	454	23,2
10	Unia Południowej			
	Afryki	1953	300	46,9
11	Południowo-Zachodnia			
	Europa	1953	285	47,3
12	Ameryka Łacińska	1953	260	51,3
13	Japonia	1953	184	41,1
14	Japonia	1929	152	36,2
15	Daleki Wschód	1953	109	65,4
16	Japonia	1913	85	48,0
17	Południowo-Wschodnia			
	Azja	1953	64	72,3

Źródło: L. J. Zimmerman, *The Economic Structure of Rich and Poor Areas*, The Hague 1959, s. 3 (maszyn. powielony).

Związki między dochodem społecznym na głowę ludności a procentem aktywnej ekonomicznie ludności zatrudnionej w rolnictwie wykazuje także tabela 3. Podzielono w niej obszar całego świata, z wyłączeniem Związku Radzieckiego i europejskich krajów demokracji ludowych, na 17 obszarów. Dla każdego z tych obszarów za lata 1913, 1929 oraz 1953 podaje się dochód na głowę ludności w dolarach z roku 1953 oraz procent ludności ekonomicznie aktywnej

zatrudnionej w rolnictwie. Z tabeli tej wynikają ścisłe zależności między kształtowaniem się dochodu na głowę ludności a zatrudnieniem w rolnictwie. W miarę wzrostu dochodów spada zatrudnienie w rolnictwie.

Na podstawie tych danych obliczono elastyczność między względnym spadkiem procentu ekonomicznie czynnej ludności zatrudnionej w rolnictwie a względnym wzrostem dochodu społecznego na głowę ludności. Współczynnik elastyczności wynosi — 0,54. Oznacza to, że średni 1-procentowy spadek procentu ekonomicznie aktywnej ludności zatrudnionej w rolnictwie wiąże się ze wzrostem dochodu na głowę ludności o 0,54%. Nic więc dziwnego, że w długim okresie czasu wraz z rozwojem gospodarczym następuje spadek zatrudnienia w rolnictwie. Uwydatnia się on często w krajach rozwiniętych nie tylko względnym spadkiem zatrudnienia w rolnictwie, a także jego zmniejszeniem się absolutnym. Tak na przykład w Stanach Zjednoczonych w ostatnich 30 latach nastąpił absolutny spadek ogólnej ludności rolniczej o około 7 milionów⁵.

Należy zaznaczyć, że wzrost kosztów rynku rolnego w krajach rozwijających się gospodarczo wiąże się ze zwiększeniem przemysłu rolno-spożywczego, transportu rolniczego i rozwojem różnorodnych usług w obrocie rolniczym. Stąd też rozwój produkcji rolnej, mimo że jej względny udział w dochodzie narodowym maleje, aktywizuje inne działy gospodarki narodowej.

Szybki odpływ ludności z rolnictwa do innych dziedzin gospodarki jest następstwem nie tylko znacznego postępu technicznego w rolnictwie oraz związanego z tym wzrostu kapitału zaangażowanego w produkcji rolnej i bardzo dużego wzrostu wydajności pracy

⁵ W Stanach Zjednoczonych średnia stopa odpływu ludności z rolnictwa do innych zajęć za okresy dziesięcioletnie w latach 1920—1950 wynosiła 21% ludności rolniczej. Szczególnie duży odpływ ludności daje się zauważyć w ostatnich latach. W czasie od 1950 do 1954 r. opuściło rolnictwo przeszło 4 mln osób. Zasadniczą przyczyną tego faktu są bardzo niskie dochody rolników w stosunku do innych dziedzin gospodarki narodowej. Wiąże się to także z dużą stopą przyrostu naturalnego ludności rolniczej oraz technicznym postępem w produkcji rolnej. Tak na przykład w latach 1930—1950 wzrost produkcji rolniczej w Stanach Zjednoczonych wynosił około 39%, koszty zaś produkcji wzrosły zaledwie o 1%. Spowodowało to oczywiście bardzo silny spadek cen produktów rolnych na szczeblu zbytu w stosunku do cen przemysłowych artykułów konsumpcyjnych w handlu detalicznym (C. E. Bishop, *The Mobility of Farm Labor. W: Policy for Commercial Agriculture its Relation to Economic Growth and Stability*, Waszyngton 1957).

w rolnictwie, ale także znajduje swoje podłoże w kształtowaniu się stosunku dochodu rolników do dochodów pozarolniczych. Do zagadnienia tego powrócimy jeszcze przy końcu niniejszego artykułu.

Sytuacja ta zmusza często państwa kapitalistyczne do stosowania specjalnych programów ochrony rolnictwa z obawy przed jego upadkiem, co wiąże się z szeregiem ujemnych konsekwencji społeczno-gospodarczych. Mamy na to wiele przykładów w odniesieniu do Francji, Szwecji, Irlandii oraz Anglii — po zniesieniu w XIX w. tzw. „ustaw zbożowych” (Corn Laws). Często rządy krajów kapitalistycznych dążą do utrzymania, a nawet w pewnych przypadkach do podniesienia dochodów rolniczych w stosunku do dochodów w innych dziedzinach gospodarki.

Powiedzieliśmy już na wstępie, że produkty rolnictwa charakteryzują się niższą elastycznością popytu niż artykuły pozostałych działów gospodarki.

Tabela 4

Tendencje zmiany elastyczności dochodowej popytu w długim okresie czasu

Kraj	Artykuł	Współczynniki elastyczności w poszczególnych okresach czasu		
		1875—1895	1896—1914	1915—1929
Stany Zjednoczone*	Zboże	0,80	0,70	0,50
	Cukier	0,40	0,35	0,30
	Ziemniaki	0,50	.	0,30
		1913	1923	1933
Szwecja**	Produkty pochodzenia zwierzęcego	0,52	0,49	0,39
	Mięso	0,48	0,49	0,25
	Ryby	0,55	0,63	0,57
	Mleko	0,50	0,18	0,08

Źródła: * H. Schultz, *The Theory and Measurement of Demand*, Chicago 1938, s. 104.

** R. Badouin, *L'Elasticité de la Demande des Biens de Consommation*, Paryż 1953, s. 206 (według Wolda) *Efterfragan Pa Jordbruksproduktor Och dess Kanslighet for Pris-Och inkomstforandringar*, 1940, s. 106 i 112).

Tabela 4 wykazuje zmianę elastyczności popytu na niektóre produkty w długim okresie czasu w odniesieniu do Stanów Zjednoczonych i Szwecji, dwóch krajów, które w okresach dla nich dobranych charakteryzowały się bardzo dużym rozwojem gospodarczym.

Z przytoczonych danych widać wyraźnie tendencję spadkową elastyczności popytu.

W krajach nierozwiniętych gospodarczo istnieje wysoka elastyczność popytu, a udział wydatków na żywność w ogólnych wydatkach jest bardzo poważny i dochodzi do 80%. Należy podkreślić, że wprowadzenie nowej techniki, kapitału oraz lepszej organizacji daje w rolnictwie takie same wyniki, jak w pozostałej gospodarce. Znaczenie, jakie Ricardo przypisywał ziemi jako czynnikowi produkcji, było zrozumiałe przy ówczesnej technice produkcji rolnej oraz fakcie, że większość dochodów konsumpcyjnych była w Anglii wydawana na żywność. Jednakże daje się zauważyć wyraźny spadek znaczenia prawa zmniejszających się przychodów ujętego historycznie. Tak na przykład w Stanach Zjednoczonych czy Wielkiej Brytanii ziemia w małym stopniu limituje produkcję rolną. Wskazuje to na duże możliwości wzrostu podaży produkcji (nawet w przypadku obniżenia się poziomu cen artykułów rolnych) na skutek wzrostu kapitału oraz postępu organizacyjnego i technicznego⁶. Powoduje to tym bardziej zwiększenie się dysproporcji pomiędzy elementami rynku produktów rolnych. Tak na przykład w latach 1909—1926 miał miejsce następujący wzrost produkcji pszenicy u czterech głównych eksporterów: Stany Zjednoczone 21%, Kanada 111%, Argentyna 50%, Australia 79%. Średni przyrost produkcji pszenicy w tych krajach wynosił 45%⁷. Dysproporcje rynku produktów rolnych powiększa fakt małej elastyczności po-

⁶ W Stanach Zjednoczonych w latach 1929—1932 ceny otrzymywane przez rolników spadły o 56%. Stosunek cen rolnych do cen przemysłowych obniżył się o 37%. Globalny dochód rolniczy brutto obniżył się o 54%, natomiast dochód netto o 67%. Dochód netto na jedno gospodarstwo po uwzględnieniu zmian cen spadł o 53%, mimo tego produkcja rolna na jednostkę godzinową pracy wzrosła o 4%. W latach 1947—1949 ceny artykułów rolnych w stosunku do przemysłowych obniżyły się o 13%, globalna zaś produkcja rolna wzrosła o 1%, a na jednostkę godzinową pracy o 11%. W latach 1951—1956 ceny otrzymywane przez rolników spadły o 22%, stosunkowe ceny rolne o 23%, dochód netto na gospodarstwo po uwzględnieniu zmian cen obniżył się o 20%, równocześnie zaś produkcja rolna wzrosła o 7% (J. A. Baker, *Full Flexibility will not solve Farm Income Problem Farmers need stronger Bargaining Power in Markets*. W: *Policy for Commercial Agriculture*, Waszyngton 1957, s. 459—76). Por. także J. Dietl, *Rynek produktów rolnych*, Warszawa 1959, s. 39—55. Autor omawia szczegółowo wyniki badań dotyczące elastyczności podaży produkcji rolnej.

⁷ J. R. Bellerby, *Agriculture and Industry Relative Income*, Nowy Jork 1956, s. 104.

pytu oraz niewielkiego udziału wydatków żywnościowych w ogólnych dochodach ludności krajów rozwiniętych gospodarczo.

Tabela 5

Elastyczność dochodowa popytu na żywność i odzież oraz udział procentowy żywności w ogólnych wydatkach

Lp.	Kraj	Wydatki na żywność ogółem		Elastyczność popytu na odzież
		Elastyczność	Udział % w ogólnych wyd.	
1	Stany Zjednoczone — 1955	0,21	43,6	.
2	Dania — 1956/57	0,37	.	.
3	Kanada — 1955	0,40	26,8	1,24
4	Norwegia — 1954	0,45	37	0,86
5	Holandia — 1951	0,46	.	1,25
6	Szwajcaria — 1946/47	0,48	32	1,17
7	Szwecja — 1948	0,53	.	1,15
8	Austria 1954/55	0,55	51,1	1,97
9	Finlandia 1950/51	0,58	43,5	1,58
10	Japonia — 1952	0,58	48	1,95
11	N R F — 1953	0,59	48,2	1,14
12	Francja — 1951	0,62	52,7	1,35
13	Irlandia — 1951/52	0,62	38,6	1,39
14	Włochy — 1953	0,63	42,5	1,23
15	Panama — 1952/53	0,63	35,2	1,32
16	Południowa Rodezja 1957/58	0,63	.	1,87
17	Belgia — 1948/49	0,65	46,6	.
18	Portugalia — 1951/52	0,73	62,8	1,87
19	Kuba — 1951	0,73	43,8	1,55
20	Porto Rico — 1952	0,80	51,4	1,18
21	Ghana — 1954/55	0,81	58	.
22	Indie — 1951/53	0,85	.	1,29
23	Egipt — 1955	0,92	70,7	.

* brak danych.

Źródło: *Income Elasticity of the Demand for Food*, Household Survey Analysis, FAO, Rzym 1959, tabl. B 11.

Materiał dotyczący elastyczności popytu oraz udział żywności w ogólnych wydatkach obejmuje tabela 5, przy czym zaznacza się, że chodzi tutaj o udział żywności w wydatkach, a nie w dochodach, oraz że tabela została opracowana na podstawie danych budżetów rodzinnych różnych krajów, które ujmują najbardziej typowe grupy ludności z punktu widzenia poziomu dochodów. Dla porównania w rubryce ostatniej podajemy elastyczność popytu na odzież, która

— chociaż jest ważnym artykułem konsumpcyjnym — charakteryzuje się we wszystkich krajach bardzo wysoką elastycznością popytu. W rubryce 2 podane są lata, dla których dokonano obliczeń. Jest tutaj uwzględniona elastyczność popytu na szczeblu detalu. Należy podkreślić, że z punktu widzenia dochodów rolnictwa oraz środków interwencji uruchomionych dla utrzymania albo podwyższenia tych dochodów, istotne są elastyczności na szczeblu zbytu produkcji rolnej. Według Foxa, w roku 1948 elastyczność wydatków żywnościowych na rodzinę wynosiła:

całkowite wydatki żywnościowe	0,51
w domu	0,40
poza domem	1,12
na członka rodziny:	
wszystkie wydatki żywnościowe	0,42
w domu	0,29
poza domem	1,14

Szereg studiów wskazuje, że elastyczność dochodowa popytu na produkty rolne wynosi średnio 0,4, na usługi rynkowe 0,8, a na żywność ogółem 0,6⁹.

Elastyczność na szczeblu zbytu produktów rolnych jest znacznie niższa niż na szczeblu detalu, bo na skutek przyrostu dochodów ludność wprawdzie zwiększa w krajach rozwiniętych swoje wydatki żywnościowe, ale przeznaczają je w głównej mierze na usługi rynkowe. Tak na przykład przy porównywaniu wagi zakupionych produktów rolnych na 1 osobę w Stanach Zjednoczonych pomiędzy rokiem 1909 a 1949 okazuje się, że uległa ona zmniejszeniu o 3 funty. Jeżeli natomiast uwzględnimy wszystkie lata od 1909 do 1949, przyjmując dane dla lat 1935—1939 za 100, to w zakresie możliwych miar wzrostu konsumpcji żywności uzyskamy następujące przyrosty procentowe na głowę ludności: waga zakupów w detalu wzrosła o 1%, konsumpcja żywności w jednostkach odżywczych o 7%, wydatki na żywność podzielone przez wskaźnik cen (w cenach porównywalnych) o 33%¹⁰.

Rozpatrując to zagadnienie od strony kosztów rynku, można stwierdzić, że w Stanach Zjednoczonych udział rolnika w cenie detalicznej wynosi zaledwie 40%, w NRF udział kosztów rynku

⁹ T. W. Schultz, op. cit., s. 70.

¹⁰ Ibidem, op. cit., s. 48.

w cenie detalicznej wynosił w latach 1954—1956 40% — 50%¹¹. Tak na przykład w roku 1936 udział rolnika w cenie detalicznej ziem-

Tabela 6

Elastyczność popytu na szczeblach rolnictwa i detalu
w różnych krajach

Grupy produktów	Austria 1954—1955			Finlandia 1950—1951		
	Udział % w ogólnych przychodach rolnictwa	Elastyczność na szczeblu rolnictwa	Elastyczność w detalu	Udział % w ogólnych przychodach rolnictwa	Elastyczność na szczeblu rolnictwa	Elastyczność w detalu
Produkty roślinne	35	0,23	0,35	26	0,30	—
Produkty zwierzęce	65	0,41	0,47	74	0,41	—
Wszystkie produkty	100	0,35	0,55	100	0,38	0,58
Produkty roślinne	Niemcy Zachodnie 1950—1951			Irlandia 1951—1952		
	30	0,25	—	35	0,27	—
Produkty zwierzęce	70	0,51	—	65	0,49	—
Wszystkie produkty	100	0,43	0,61	100	0,41	0,62
Produkty roślinne	Włochy 1953—1954			Holandia 1951		
	54	0,23	—	37	0,06	—
Produkty zwierzęce	46	0,79	—	63	0,44	—
Wszystkie produkty	100	0,49	0,66	100	0,30	0,46
Produkty roślinne	Szwajcaria 1936—1947			Stany Zjednoczone 1955		
	37	0,09	—	25	0,07	—
Produkty zwierzęce	63	0,34	—	75	0,18	—
Wszystkie produkty	100	0,25	0,48	100	0,15	0,41

Źródło: *Income Elasticity of the Demand for Food*, Household Survey Analysis, FAO, Rzym 1959, tabl. B 12.

¹¹ S. Bethke, *Das Spannenproblem bei Nahrungsmitteln und der Einfluss des Verbraucherverhältnisses auf die Höhe der Vermarktungsspannen*, „Agrarwirtschaft” 1957, nr 10, s. 301—306.

niaków w Stanach Zjednoczonych wynosił 21—31%, w Niemczech 47%, w cenie detalicznej mięsa wołowego udział rolnika we Francji wynosił 58%, w Niemczech 60%, w Stanach Zjednoczonych 64%, w Austrii 89%, w zakresie mięsa wieprzowego w Stanach Zjednoczonych 48%, we Francji 68%, w Niemczech 71%, udział rolnika w cenie detalicznej mleka wynosił w Danii 42%, w Niemczech 50%, we Francji 59%¹².

Fakty te mają duże znaczenie, tym bardziej że koszty rynku w krótkich okresach czasu są wielkością stosunkowo stałą, tak więc wszelkie wahania cen detalicznych w swoich absolutnych wielkościach są przerzucane na rolnika, powodując duże wahania cen produktów rolnych. Jeżeli do tego dodamy fakt, że badania przeprowadzane nieomal we wszystkich krajach wykazują stosunkowo dużą stałość wskaźników kosztów w rolnictwie, otrzymany obraz trudnego położenia rolników. Ważniejsze jest zdanie sobie sprawy z różnic, jakie zachodzą pomiędzy elastycznością popytu produktów rolnych na szczeblu detalu oraz na szczeblu zbytu produkcji rolnej. Dane te ujęte są w tabeli 6, przy czym zestawienie ogranicza się tylko do produktów roślinnych, zwierzęcych oraz ogółu produktów rolnych. Widzimy wyraźne różnice pomiędzy elastycznościami popytu na obu szczeblach. Tabela 6 ujmuje także udział grup produktów rolnych w ogólnych przychodach rolnictwa poszczególnych krajów.

Dysproporcje między podażą i efektywnym popytem produktów rolnych oraz perspektywy dalszego wzrostu nadwyżek produkcji rolnej głównych eksporterów, równocześnie zaś niekorzystna prognoza popytu krajów rozwiniętych gospodarczo — wywołują tendencję spadku cen na rynku światowym produktów rolnych.

Tabela 7 podaje terms of trade dla Nowej Zelandii między artykułami eksportowanymi a importowanymi. Dane te charakteryzują w sposób dostateczny niekorzystne ceny produktów rolnych w stosunku do cen artykułów przemysłowych na rynku światowym, ponieważ Nowa Zelandia jest jednym z głównych eksporterów produktów rolnych. Widzimy w omawianej tabeli wyraźny spadek terms of trade w latach 1955—1958. Przy przyjęciu roku 1957 za 100, terms of trade w roku 1955 wynosiły 114, a w drugiej połowie 1958 r. — 80. Odbija się to oczywiście na dochodach rolników i ogólnej sytuacji rolnictwa w krajach kapitalistycznych.

¹² K. Sokołowski, *Koszty pośrednictwa*, Warszawa 1939, s. 18.

Terms of trade dla Nowej Zelandii między artykułami
eksportowanymi a importowanymi (1957 = 100)

Rok	Wskaźnik cen importu	Wskaźnik cen eksportu	Terms of trade
1955	91	104	114
1956	95	102	107
1957	100	100	100
1 połowa 1958	100	86	86
2 połowa 1958	103	82	80

Źródła: J. Kominik, *New Zealand, Country Review*, The Hague 1959, s. 6 (maszynopis powiel.)-

Biorąc pod uwagę potrzeby ludności w sikali całego świata, nie można mówić o nadprodukcji rolniczej, bowiem potrzeby żywnościowe są dalekie od pełnego zaspokojenia. Istniejący jednak nierównomierny podział dochodu społecznego w krajach kapitalistycznych utrudnia wzrost popytu na artykuły żywnościowe, który przy bardziej równomiernym rozdziale dochodów nastąpiłby także w krajach rozwiniętych gospodarczo. Potencjalnie największe możliwości od strony wzrostu popytu przedstawiają kraje zacofane gospodarczo, ze względu na duży przyrost naturalny ludności oraz wysokie współczynniki dochodowej elastyczności popytu na artykuły żywnościowe. W praktyce jednak kraje nierozwinięte gospodarczo posiadające niedobory artykułów żywnościowych nie mają warunków zwiększenia importu produktów rolnych. Wynika to z wielu przyczyn. Bilanse płatnicze tych krajów są z reguły ujemne. Dążąc do rozwoju gospodarczego, muszą forsować import surowców przemysłowych, maszyn oraz narzędzi koniecznych w procesie industrializacji. Kraje zacofane gospodarczo zmuszone są najczęściej do prowadzenia bardzo silnej polityki interwencyjnej w odniesieniu do rolnictwa i rynku produktów rolnych, polegającej między innymi na dążeniu do (przerzucania części przyrostów konsumpcji artykułów spożywczych na wytwory przemysłu. Jest to bowiem jednym z niezbędnych warunków stworzenia dostatecznie chłonnego wewnętrznego rynku na artykuły przemysłowe produkowane w kraju, co jest warunkiem rozwoju gospodarczego. Szereg działów nowo powstającego przemysłu musi produkować wyłącznie na potrzeby rynku wewnętrznego. Młody bowiem przemysł nie jest w stanie, w zakresie wszystkich innych wy-

tworów, konkurować na rynku światowym z przemysłami krajów rozwiniętych gospodarczo.

Kraje zafowane gospodarczo będące eksporterami surowców rolnych znajdują się w wyjątkowo trudnej sytuacji, ponieważ podtrzymywanie koniunktury rolniczej jest dla nich zbyt kosztowne. Kraje zamożne bez trudu mogą dofinansowywać eksport produktów rolnych (szczególnie Stany Zjednoczone), zarówno bowiem udział ich rolnictwa w dochodzie społecznym, jak i udział żywności w ogólnym eksporcie jest bardzo nieznaczny.

Tabela 8

Przeciętny roczny procentowy przyrost ludności (P) i dochodu na głowę ludności (Y/P) w krajach bogatych i biednych (razem cały obszar świata) w latach 1913 — 1953

Kraje	P	Y/P
Bogate	1,2	2,1
Biedne	1,4	0

Źródło: E. J. Zimmerman, *Arme en rijke landen*, Uitgeverij Albani, Den Haag 1960, s. 84.

Tabela 9

Przewidywane zaludnienie świata w milionach

Rok	Ludność świata	W krajach ubogich	W krajach bogatych
1955	2700	1800	900
1980	3920	2900	1020
2005	5160	4000	1150
2055	6890	5400	1490

Źródło: G. Balandier, *Le Tiers Monde, Sousdéveloppement et développement*, Institut National d'études démographiques, „Travaux et Documents” 1956, zes. 27, Presses Universitaires de France, s. 201.

Z tabeli 8 wynika, że w okresie 1913—1953 roczna stopa przyrostu ludności wynosiła w krajach bogatych 1,2%, w krajach biednych 1,4%. Procentowy zaś przyrost dochodu na głowę ludności w krajach bogatych wynosił 2,1%, w krajach biednych natomiast nie nastąpił przyrost dochodu na głowę ludności.

Jeżeli ponadto weźmiemy pod uwagę przewidywane zaludnienie świata, uwzględnione w tabeli 9, przekonamy się, że zasadniczy przy-

rost popytu na produkty rolne powinien nastąpić w 'krajach ubogich. Niestety, jak o tym wspomniano, możliwości wzrostu konsumpcji i zakupów produktów rolnych przez te kraje są bardzo ograniczone.

Rozważania dotychczasowe wykazały, że perspektywy rozwoju rolnictwa z punktu widzenia kształtowania się efektywnego popytu, terms of trade oraz podaży są raczej niekorzystne¹³. Zmusza to i w dalszym ciągu będzie zmuszało państwa kapitalistyczne do stosowania polityki interwencyjnej ochrony rolnictwa na rynkach wewnętrznych, szczególnie w większości krajów rozwiniętych gospodarczo, oraz do szeregu posunięć w skali międzynarodowej. Kraje te powinny iść w kierunku ochrony rolnictwa i eksportu krajów nierozwiniętych gospodarczo. Dąży się także do zbytu nadwyżek produktów rolnych krajów rozwiniętych gospodarczo po niższych cenach, w postaci pomocy gospodarczej, oraz ich sprzedaży za walutę krajową krajom nierozwiniętym gospodarczo. Wyrazem tego ma być zarówno działalność organizacji międzynarodowych, np. FAO, jak i umowy towarowe międzypaństwowe, np. Międzynarodowe Porozumienie Pszeniczne (IWA) oraz Międzynarodowa Urnowa Cukrowa (ISA)¹⁴. Niestety, w praktyce porozumienia międzynarodowe fawory-

¹³ Należy jeszcze raz podkreślić, że dysproporcje między podażą a popytem produktów rolnych, zarówno na rynkach rozwiniętych gospodarczo krajów kapitalistycznych, jak i na rynku światowym, mają charakter względny. Istnieje dysproporcja między globalną podażą a globalnym efektywnym popytem. W zakresie jednak poszczególnych artykułów, zwłaszcza w krótkich okresach czasu, można zaobserwować niedostateczną podaż w stosunku do efektywnego popytu. Dotyczy to szczególnie (produktów pochodzenia zwierzęcego. Dlatego też w ostatnich latach szereg krajów dąży do przestawienia swojej struktury produkcji rolnej w kierunku rozwinięcia hodowli. System jednak kapitalistyczny utrudnia niewątpliwie dostosowanie struktury produkcji do struktury efektywnego popytu. M. Pohorille (op. cit., s. 39—42) stwierdza słusznie, że „ogólna wielkość popytu będzie ulegała zmianom w zależności nie tylko od zmian w dochodzie narodowym, lecz również od jego podziału”. Niedostateczne zaspokojenie potrzeb żywnościowych społeczeństwa ma miejsce nie tylko w krajach zafowanych gospodarczo, ale także w krajach rozwiniętych gospodarczo. Niewątpliwie bardziej równomierny podział dochodu społecznego w tych ostatnich wpłynąłby wydatnie na wzrost efektywnego popytu na produkty rolne. „Występujące w krajach kapitalistycznych rozbieżności między potrzebami i efektywnym popytem z jednej strony oraz stały brak równowagi między podażą i popytem na produkty rolne z drugiej strony są przejawami głębokich sprzeczności kapitalizmu, o których pisze Marks — sprzeczności między produkcją i konsumpcją” (op. cit., s. 40).

¹⁴ Por. T. Łychowski, *Międzypaństwowe urnowy gospodarcze*, Warszawa

zują kraje rozwinięte gospodarczo. W szczególnie niekorzystnej sytuacji znajdują się kraje zacofane gospodarczo charakteryzujące się monokulturą produkcji rolnej i eksportujące w związku z tym jeden surowiec rolniczy, mający podstawowe znaczenie dla bilansów płatniczych.

Należy się obecnie zastanowić nad zagadnieniem sytuacji ekonomicznej rolników w krajach kapitalistycznych.

Ze studiów nad okresem międzywojennym wynika, że większość krajów charakteryzowała się tendencją obniżania dochodów rolników. Podobnie po drugiej wojnie światowej, od roku 1950 daje się zauważyć wyraźny wpływ szeregu czynników na obniżenie dochodów rolniczych. Do roku 1950 sytuacja była w wielu krajach korzystniejsza ze względu na zniszczenia wojenne, następnie zaś wojna koreańska wywołała krótkotrwałą koniunkturę rolniczą. Należy podkreślić, że jeżeli jakkolwiek instytucja planowania chce powziąć decyzję dotyczącą ustalenia optymalnego rozmiaru rolnictwa, musi stwierdzić, jaki stosunek dochodów rolników do dochodów spoza rolnictwa będzie najdoskonalszy, aby uzyskać to optimum. Już przeszło 100 lat temu brytyjscy ustawodawcy podejmowali decyzje o tym, czy należy rozwijać rolnictwo, czy też przemysł. Odrzucenie tak zwanych ustaw zbożowych (Corn Laws) spowodowało w ostatnim piętnastoleciu XIX w. duży spadek dochodów rolniczych. Podobna sytuacja nastąpi najprawdopodobniej w NRF. Jednostkowe koszty produkcji rolnej są tam znacznie wyższe niż w pozostałych krajach należących do „Wspólnego Rynku”, szczególnie zaś w porównaniu do Włoch i Francji. Zniesienie barier celnych spowoduje obniżenie się relatywnych dochodów rolników albo zmusi rząd do zwiększenia subwencji dla rolnictwa, co może być utrudnione, gdyż według układu rzymskiego o „wspólnym rynku” podwyższanie subwencji w NRF jest zakazane. Oczywiście, rozwiązanie to jest korzystne dla kapitalistów, umożliwia bowiem z kolei zwiększenie ekspansji przemysłu zachodniemieckiego.

Decyzje te, które związane są ściśle z interwencją na odcinku kształtowania się cen, uzależnione są od rozbudowy przemysłu, od różnych decyzji dotyczących rozwoju poszczególnych rejonów kraju, a wreszcie od przepływu ludności z rolnictwa do innych działów gospodarki narodowej. Zmiana stosunku dochodów rolniczych do

1959, szczególnie s. 199—208. Autor omawia także ekonomiczne konsekwencje Porozumienia Pszenicznego i Umowy Cukrowej.

nierolniczych zwiększa lub zmniejsza ruchy migracyjne ludności. Pewne podniesienie dochodów rolniczych po wojnie było krótkotrwałe i już obecnie daje się zaobserwować obniżenie względnych dochodów rolniczych¹⁵.

Nasuwają się następujące pytania: 1. jaki był historycznie średni poziom dochodów rolniczych w stosunku do dochodów pozarolniczych w poszczególnych krajach, 2. jakie przyczyny złożyły się na to, że stosunek dochodów jest tak niski, oraz jakie przyczyny obecnie oddziałują na ten stosunek.

Przedstawienie sytuacji rolnictwa w poszczególnych krajach w długim okresie czasu z punktu widzenia kształtowania się relatywnych dochodów rolniczych nastęrcza szereg trudności.

Wynikają one zarówno z faktu różnic w danych statystycznych, na których opierają się poszczególni autorzy, jak również są następstwem odmiennego ujęcia dochodów rolniczych i pozarolniczych, a także różnic w metodach obliczeń. Najbardziej wiarygodne i dokładne dane, zarówno co do ilości krajów, jak i okresu czasu, dotyczą kształtowania się płac w rolnictwie w stosunku do płac w przemyśle albo do średnich płac w zawodach pozarolniczych. Materiały te jednak nie wyjaśniają dostatecznie sytuacji ekonomicznej rolników. Dla naszych rozważań interesujące jest bowiem rozpatrzenie na przestrzeni możliwie długiego Okresu czasu kształtowania się dochodów rolniczych w stosunku do dochodów pozarolniczych.

Możemy wyodrębnić szereg zasadniczych sposobów ujmowania dochodów rolniczych w stosunku do dochodów nierolniczych.

Pierwszy z nich polega na uwzględnieniu udziału rolnictwa w dochodzie narodowym netto oraz procentowego' udziału ludności rolniczej w ogólnej liczbie ludności lub ludności zatrudnionej w rolnictwie w ogólnej ekonomicznie aktywnej ludności. Do ludności ekonomicznie aktywnej włącza się zarówno pracującą ludność

¹⁵ Tak na przykład na specjalnej konferencji naukowej poświęconej zagadnieniom rynku produktów rolnych w Stanach Zjednoczonych, odbytej w listopadzie 1957 r., w większości referatów podkreślono tendencje obniżania się relatywnych dochodów rolników w ostatnich latach. Wielu mówców podkreślało także bardzo niekorzystną prognozę w tym zakresie (*Policy for Commercial Agriculture its Relation to Economic Growth and Stability*, United States Government Printing Office, Waszyngton 1957).

męską i żeńską albo tylko ludność męską. Tak na przykład jeżeli udział rolnictwa w dochodzie społecznym netto danego kraju wynosi 15%, a ludność rolnicza stanowi 30% ogółu ludności, względny dochód rolniczy wynosić będzie 50%.

Następny sposób obliczenia różni się od pierwszego tym, że wprowadza się poprawkę, polegającą na podwyższeniu dochodów rolniczych w związku z konsumpcją ludności wiejskiej produktów rolnych pochodzących z produkcji w gospodarstwach rolnych (tzw. samozaopatrzenie się ludności wiejskiej). Samozaopatrzenie to oblicza się nie po cenach zbytu, a po cenach detalicznych produktów rolnych.

Oczywiście, metody obliczeń stosowane przez poszczególnych autorów różnią się od siebie dość znacznie, co rzutuje na odmiennosc uzyskanych wyników¹⁶.

Wspomniane poprzednio metody nie pozwalają jednak na dostateczne scharakteryzowanie względnej sytuacji ekonomicznej rolników z powodu ujmowania zarówno po stronie dochodów rolniczych, jak i pozarolniczych wynagrodzenia pracowników najemnych oraz wartości dodatkowej w związku z posiadanym przez kapitalistów kapitałem. Dlatego też wydaje się, że najsłuszniejsza jest metoda zastosowana przez J. R. Bellerby¹⁷. Względne dochody rolnicze stanowią u niego stosunek procentowy właściwych dochodów rolniczych do

¹⁶ Tak na przykład E. M. Ojala (*Agriculture and Economic Progress*, 1952, s. 120—127) dokonał obliczeń dla Szwecji i Wielkiej Brytanii. Uwzględnił on następnie dochody rolnicze: dochody netto właścicieli gospodarstw rolnych, dochody hipoteczne, dochody netto dzierżawców gospodarstw rolnych oraz płace rolnicze. Do tej sumy dodaje subwencje państwowe oraz różnice między wartością samozaopatrzenia ludności rolniczej po cenach detalicznych a cenami na szczeblu zbytu produkcji rolnej. Wyłącza natomiast z dochodów rolniczych podatek gruntowy, który nie był odejmowany od dochodów rolników angielskich. C. Clark w drugim wydaniu *Conditions of Economic Progress* (Londyn 1951, s. 441—452) oblicza dla szeregu krajów względne dochody rolnicze, biorąc za podstawę udział rolnictwa w dochodzie społecznym netto oraz stosunek procentowy jedynie męskiej ludności zatrudnionej w rolnictwie w całkowitej męskiej ludności aktywnej ekonomicznie. Dzięki temu obliczone przez niego względne dochody rolnicze są stosunkowo wysokie, ponieważ w rolnictwie zatrudnionych jest więcej kobiet niż w innych działach gospodarki narodowej. R. F. Martin (*National Income in the United States, 1799—1938*, Nowy Jork 1939; por. także Latil, op. cit., s. 109) otrzymał względne dochody rolnicze znacznie niższe niż Clark. Uwzględnił on bowiem dochody na głowę ludności. Stosunki te są niższe nawet po przeprowadzeniu poprawek wynikających z różnic między kosztami utrzymania ludności wiejskiej i miejskiej.

¹⁷ Por. J. R. Bellerby, *Agriculture and Industry Relative, Income*, Londyn 1956.

właściwych dochodów pozarolniczych (incentive income ratio). Należy wyjaśnić pojęcie dochodu właściwego. Jest to dochód uzyskany przez obliczenie całkowitego dochodu rolniczego netto i odjęcie od niego renty netto, procentów, płac i wynagrodzenia robotników rolnych oraz dochodów personelu rolniczego nie uważanego za farmerów. Dochód na jedną osobę uzyskany jest przez podzielenie tej wartości przez liczbę farmerów i członków ich rodzin. Młodzież liczona jest jako $\frac{3}{4}$ względnie $\frac{2}{3}$, a kobiety jako $\frac{2}{3}$ lub $\frac{1}{2}$ jednostki męskiej, stosownie do warunków społeczno-gospodarczych istniejących w różnych krajach. Właściwe dochody nierolnicze otrzymane są przez odjęcie od całkowitych dochodów pozarolniczych renty netto i procentów od kapitału oraz podzielenie uzyskanej wartości przez liczbę nierolniczych jednostek męskich.

Ponieważ, jak już podkreślono, omówiony Stosunek najlepiej charakteryzuje sytuację ekonomiczną rolników, ograniczymy się do podania stosunku dochodów właściwych rolniczych do dochodów właściwych pozarolniczych. Jedynie dla tych krajów oraz lat, dla których nie zostały dokonane te obliczenia, uwzględnimy wyniki otrzymane przy pomocy dwóch pierwszych metod.

Czasami do obliczonych dochodów rolniczych wprowadza się poprawkę wynikającą z różnic w kosztach utrzymania między ludnością wiejską i miejską.

Tabele 10 i 11 ujmują względne dochody rolników w stosunku do dochodów pozarolniczych. W tabeli 10 ujęto stosunki dochodów właściwych (incentive income ratio) oraz dla brakujących lat stosunki obliczone na podstawie ogólnych wielkości dochodu narodowego. Podobne dane ujmuje tabela 11. Należy podkreślić, że wielkość stosunków obliczonych na podstawie ogólnych wielkości dochodu społecznego jest dosyć wysoka ze względu na ujmowanie samoopatrzenia ludności wiejskiej w cenach detalicznych oraz ze względu na fakt, że dochód obliczany jest na ogół na jednostkę męską aktywnie ekonomiczną. Jak już podkreślano, w rolnictwie zatrudnionych jest więcej kobiet niż w innych dziedzinach gospodarki narodowej.

Z danych przytoczonych widać, że w okresie wojen, kiedy daje się zauważyć na rynkach krajowych oraz na rynku światowym brak żywności, względne dochody rolnicze rosną (okres pierwszej i drugiej wojny światowej oraz wojny koreańskiej). W czasie pokoju, a szczególnie w okresach depresji gospodarczej można zaobserwować bardzo wyraźny spadek relatywnych dochodów rolników. Jako regułę można przyjąć, że nieomal we wszystkich krajach dochody

rolnicze są znacznie niższe od dochodów pozarolniczych. Zasadniczo kształtowanie się omawianych stosunków uzależnione jest ściśle od cykli koniunkturalnych mających miejsce w krajach kapitalistycznych. W bardzo długich okresach czasu nie daje się zaobserwować wyraźnej tendencji spadkowej lub zwyżkowej. Wykreślone trendy wskazują, że w ciągu ostatnich 150 lat ma miejsce jednak bardzo niewielka tendencja spadkowa. W okresach krótszych dają się zaobserwować bardzo duże wahania wokół przeciętnego stosunku dochodów rolniczych do dochodów pozarolniczych obliczonego dla długiego okresu czasu.

Z tabeli 10 widać, że szczególnie duże wahania są charakterystyczne dla Kanady. Jest to następstwem uzależnienia dochodów farmerów kanadyjskich od eksportu rolnego. W okresie kryzysu w latach 1929—1934 dochody farmerów w Kanadzie uległy wydatnemu obniżeniu. W okresie wojny nastąpiło ich podniesienie, niemniej jednak były one niższe od dochodów pozarolniczych. Obecnie od 1951 r. daje się (Zauważyć znowu tendencję spadkową. Szczególnie interesujące są dane dla Kanady, zestawione odrębnie dla każdego rejonu kraju. Widzimy o wiele większe wahania w okręgach Saskatchewan i Alberta niż Quebec i Ontario. Jest to związane z nastawieniem dwóch pierwszych rejonów na produkcję eksportową, szczególnie pszenicy. W związku z tym dochody rolników w tych stanach są w większym stopniu uzależnione od dużych wahań cen produktów rolnych na rynku światowym. Farmerzy pozostałych stanów prowadzą produkcję głównie dla potrzeb wewnętrznego rynku, ich stopień samozaopatrzenia jest znacznie większy oraz ich produkcja rolna jest bardziej różnorodna. W związku z tym dochody rolników są w niniejszym stopniu uzależnione od wahań koniunkturalnych.

Dla Wielkiej Brytanii średnio stosunek dochodów za lata 1923—1938 wynosił 59%, jednak w okresie 1897—1914, kiedy Irlandia była włączona do Wielkiej Brytanii, wynosił 46%. Charakterystyczne jest bardzo duże obniżenie się dochodów rolników w latach 1879—1887 w porównaniu z okresem 1874—1878. Było to spowodowane zniesieniem ustaw zbożowych (Corn Laws). Wykazany stosunek dochodów w roku 1952 jest bardzo wysoki, jest to jednak w pewnym stopniu następstwem metody obliczenia — dochody ujmowane są na jedną jednostkę ludności męskiej aktywnie ekonomicznej oraz samozaopatrzenie rolników liczone jest w cenach detalicznych.

Stany Zjednoczone średnio w latach 1911—1914 charakteryzują się stosunkiem 40%, a w okresie 1923—1938 33% — 39%. W czasie

Stosunek % właściwych dochodów rolniczych do dochodów

Kanada		Kanada — poszczególne okręgi				Wielka Brytania		
Rok	Stosunek dochodów w %	Saskatchewan	Alberta	Quebec	Ontario	Średnio dla lat	Stosunek dochodów w %	
		Rok	Stosunek dochodów w %					
1926	55	1926	84,6	67,5	36,1	58,7	1867—69	74,3
1927	56	1927	90,8	80,5	35,1	56,6	1870—73	77,3
1928	61	1928	97,8	85,8	38,0	59,8	1874—78	60,3
1929	32	1929	57,3	65,0	32,3	55,1	1879—83	36,5
1930	5	1930	9,5	27	30,5	48,5	1884—87	37,7
1931	16	1931	-20	-0,1	14,2	31,2	1888—91	40,8
1932	12	1932	-4,7	19,4	19,5	23,7	1892—96	35,5
1933	30	1933	-5,1	20,9	14,1	27,6	1897—1902	42,3
1934	36	1934	8,8	48,5	30,9	38,8	1903—1905	39,4
1935	40	1935	21,6	45,7	32	43,4	1906—10	46,6
1936	42	1936	46,9	48,1	42	56	1911—14	54,6
1937	42	1937	1,1	59,3	40	57,9	1923—29	48,3
1938	50						1930—32	49,0
1939	47						1933—35	81,8
1940	45						1936—38	70,5
1941	76							
1942	63							
1943	75						1952 ^a	127
1944	62							

Źródła: J. R. Bellerby, op. cit., s. 56, 98, 115, 120, 189, 193, 195, 198. Dotyczy wszystkich procentowych stosunków dochodów właściwych rolniczych do dochodów właściwych pozarolniczych, a — C. Clark, op. cit., wyd. 3, rozdz. 10, tabl. 1. Samozaopatrzenie rolników liczone jest po cenach detalicznych; b — D. G. Johnson, *Economics of Agriculture*, w: *A Survey of Contemporary Economics*, wyd. 3, Illinois 1958, s. 226; c — E. M. Ojala, op. cit., s. 134. Samozaopatrzenie rolników liczone jest po cenach detalicznych; d — Latil, op. cit., s. 111 (na podst. 2 wyd. C. Clark, op. cit.).

¹ Względne dochody rolnicze podane w tabeli dodatkowo pomiędzy dwoma poziomami liniami obliczone są na podstawie ogólnych danych dotyczących udziału rolnictwa w dochodzie narodowym oraz udziału ludności rolniczej w ogólnej liczbie ludności (b), danych obejmujących całkowitą rolniczą i pozarolniczą ludność aktywnie ekonomiczną (c) albo tylko męską (a, d).

² Dochody właściwe rolników są porównane z płacami w przemyśle.

właściwych pozarolniczych w niektórych krajach

Stany Zjednoczone				Francja ²		Holandia		Irlandia	
Rok	Stosunek docho- dów w %	Rok	Stosunek docho- dów w %	Rok lub średnio dla lat	Stosunek docho- dów w %	Rok	Stosunek docho- dów w %	Rok	Stosunek docho- dów w %
1910	44	1930	32	1901—11	114	1909—12	62	1934	37
1911	36	1931	32	1924	104	1921	46	1935	41
1912	42	1932	35	1925	128	1922	19	1936	48
1913	38	1933	44	1926	151	1923	34	1937	49
1914	41	1934	39	1927—29	148	1924	60	1938	46
1915	35	1935	43	1932—34	83	1925	54	1939	51
1916	35	1936	37	1938	101	1926	44	1940	61
1917	59	1937	40			1927	37	1941	66
1918	72	1938	34	d		1928	53	1942	85
1919	59	1939	33	1750—90	37	1929	37	1943	95
1920	46	1940	32	1830	57	1930	20	1944	91
1921	21			1860—69	70	1931	21	1945	101
1922	30	b		1880—90	74	1932	11	1946	92
1923	31	1942	51			1933	30	1947	83
1924	28	1946	54			1934	29	1948	76
1925	38	1948	63			1935	25		
1926	36	1950	53			1936	33		
1927	34					1937	23		
1928	36	c				1938	40		
1929	37	1870	59			1939	66		
		1880	51			1940	85		
		1890	54			1937	95		
		1900	62			1948	108		
						1949	130		
						a			
						1950	102		

wojny następuje wyraźny wzrost dochodów, które jednak już od roku 1950 ulegają dalszemu spadkowi. Jeżeli weźmiemy pod uwagę

Tabela 11

Stosunek procentowy dochodów rolniczych do dochodów pozarolniczych w niektórych krajach (obliczono na podstawie ogólnych wielkości dochodu narodowego)

Okres	Stosunek procentowy dochodów	Okres	Stosunek procentowy dochodów	Okres	Stosunek procentowy dochodów	Okres	Stosunek procentowy dochodów
Niemcy ^a		Szwecja ^c		Australia ^f		Meksyk ^g	
1913—14	72	1860	33	1891	139	1938	13
1924—25	42	1870	37	1906	108	1943—45	13
1925—26	41	1880	40	1911	101	Filipiny ^g	
1926—27	47	1890	41	1921	107	1938	18
1927—28	44	1900	40	1933	83	1946	34
		1910	45	1934	79	Indie ^g	
1928—29	49	1920	45	1947	152	1931—32	70
1929—30	48	1930	26	Nowa Zelandia ^f		1949	54
		1939	53	1901	160	Burma ^g	
1930—31	46	Finlandia ^d		1926	175	1931—32	66
1931—32	51	1938	44	1936	160	Japonia ^f	
1932—33	57	1930	79	1947	152	1920	100
1933—34	67	1939	92	Peru ^g		1938	56
1934—35	72	Norwegia ^e		1942	38	1947—48	67
1935—36	64	1910	78	1946—7	22	1952	85
1936—37	61	1930	63	Chile ^g		Argentyna ^h	
1937—38	57	1938	63	1940	45	1947	117
1950*	89	1950	70	Chiny ^g		Austria ^b	
1953*	106			1938	102	1951	98
Dania ^b				Włochy ^h		Unia Poł. Afr. ^h	
1895—1904	86			1914	99	1948	49
1905—14	100			1928	98	Grecja ^h	
1921	89			1938	91	1928	93
1930	102			1951	92		
1940	109						
1952	136						

Źródła: a — J. R. Bellerby, op. cit. (na podst. P. L. Yates, *Food Production in Western Europe*, s. 439), C. Clark, op. cit., wyd. 2, s. 101, C. Clark, op. cit., wyd. 3., rozdz. 10, tabl. 1; b — Ibidem; c — E. M. Ojala, op. cit., s. 134; dla roku 1939 C. Clark, op. cit., wyd. 3, rozdz. 10, tabl. 1.; d — J. R. Bellerby, op. cit., 215, C. Clark, op. cit., wyd. 3, rozdz. 10, tabl. 1; e — Ibidem; f — Ibidem; g — J. R. Bellerby, op. cit., s. 215—216; h — C. Clark, op. cit., wyd. 3, rozdz. 10, tabl. 1.

* Dotyczy NRF,

całkowite dochody rolnicze na jedną osobę zatrudnioną w rolnictwie. to okaże się, że w okresie 1947—1956 obniżyły się one o 12%¹⁸.

W Holandii ze względu na uzależnienie holenderskiego rolnictwa od eksportu miały miejsce w latach 1920—1930 duże fluktuacje dochodów rolniczych. Kryzys rolny był długotrwały, obejmował bowiem okres od roku 1930—1937. Bezpośrednio po wojnie daje się zauważyć bardzo duży wzrost dochodów rolniczych, który jednak od roku 1950 uległ obniżeniu.

W Irlandii od chwili uzyskania przez nią w roku 1934 niezależności ekonomicznej daje się zauważyć dla okresu ujętego w tabeli 10 wyraźną tendencję wzrostu dochodów rolników. Jest to związane z korzystniejszymi warunkami eksportu rolniczego Irlandii na skutek zniesienia przez Wielką Brytanię preferencyjnych opłat celnych dla produktów rolnych dostarczanych przez Irlandię. Szczególnie korzystna sytuacja miała miejsce w czasie drugiej wojny światowej. Jednakże już w okresie bezpośrednio powojennym relatywne dochody rolników ulegają obniżeniu.

Ciekawy obraz dają dane w odniesieniu do Francji. Rynek pracy we Francji w pierwszej połowie bieżącego wieku był taki sam dla rolnictwa, jak i przemysłu, a w USA płace w przemyśle były wyższe o 57%, nawet w okresie 1910—1919, który można nazwać złotym wiekiem rolnictwa, płace w przemyśle przewyższały o 36% płace w rolnictwie. Sytuacja we Francji, według Thomsona, jest spowodowana w głównej mierze: 1. relatywnie niską stopą przyrostu realnych płac przemysłowych, 2. niską stopą urodzin ludności rolniczej, 3. zmianą terms of trade dla produkcji rolnej na skutek protekcyjnych taryf, 4. niską stopą technicznego postępu francuskiego rolnictwa¹⁹.

Dane tabeli 11 wskazują, że we wszystkich ujętych krajach w okresie kryzysu w latach 1929—1934 dochody rolnicze wydatnie się obniżyły oraz że w okresie bezpośrednio powojennym uległy pewnemu podniesieniu. Wysokie dochody rolników NRF w roku 1953 są następstwem ochrony celnej rolnictwa oraz subwencjonowania produkcji rolnej przez rząd Niemiec Zachodnich.

Szczególne pozycje w zakresie dochodów rolniczych stanowią

¹⁸ D. G. Johnson, *Farm prices, Resource Use and Farm Income*. W: *Policy for Commercial Agriculture*, Waszyngton 1957, s. 451.

¹⁹ T. W. Schulz, op. cit., (na podstawie P. Thompson, *The Productivity of the human Agent in Agriculture*, University of Chicago, s. 9.3).

Australia i Nowa Zelandia. Jest to związane z ekspansją eksportu rolnego tych krajów na rynku światowym w okresie ostatnich 60 lat.

Dla rozważań związanych z regulacją dochodów rolniczych ważne jest następujące proste rozumowanie. Jeżeli mamy do czynienia z określonym wzrostem dochodów konsumenta, konsumpcja produktów rolnych wzrasta w rezultacie o wielkość E_a . Odpowiadający wzrost produkcji artykułów przemysłowych jest E_i . Założmy, że S_a i S_i są odpowiednimi przyrostami podaży produktów rolnych i przemysłowych. Zasadnicze są dla nas stosunki: E_a/E_i oraz S_a/S_i . Jeżeli S_a/S_i jest większe niż E_a/E_i , ceny rolne spadają w stosunku do innych cen. Oczywiście, rozumowanie to jest prowadzone przy założeniu początkowego stanu równowagi dla każdej grupy produktów.

Zasadniczą kwestią przy omawianiu naszego zagadnienia jest stosunek zależności dochodów od ceny podaży rolnika. Jest to tym ważniejsze, że koszty w rolnictwie są względnie stałe i farmer nie może zbyt obniżyć ceny podaży swojej produkcji. Niska cena podaży produktów rolnych oraz w związku z tym niskie dochody rolnicze mogą być wyjaśnione szeregiem przyczyn. W większości krajów mają miejsce duże różnice pomiędzy cenami detalicznymi w miejskich i wiejskich rejonach. Wydatki ludności wiejskiej mogą być niższe, ponieważ wyżywienie jest tańsze, a ze względu na rodzaj zajęcia wydatki na ubranie są mniejsze. W niektórych krajach istnieje pewna atrakcja w pracy na wsi. Odgrywają tu także pewną rolę momenty religijne, rasowe i socjalne, np. we Francji, Kanadzie i Izraelu. W okresie depresji na wsi istnieje pewne zabezpieczenie w postaci możliwości znalezienia dodatkowych zajęć w rybactwie, leśnictwie itp. Trudności znalezienia pracy poza rolnictwem są jednym z zasadniczych czynników obniżających cenę podaży w okresie depresji. Ma miejsce także szereg trudności organizacyjnych, szczególnie na odcinku sprzedaży produktów rolnych.

Istnieje duża literatura, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, która wykazuje, że dzięki przyczynom, o których wspomnieliśmy powyżej, faktyczny dochód rolniczy jest wyższy. Tak na przykład oblicza się, że w Stanach Zjednoczonych faktyczne różnice pomiędzy dochodami rolniczymi i nierolniczymi wynoszą nie przeszło 40%), a najwyżej 25—27%.

Pobieżna analiza sytuacji ekonomicznej kapitalistycznego rolnictwa oraz rynku produktów rolnych z punktu widzenia ogólnych procesów rozwoju gospodarczego pozwala wyciągnąć szereg wniosków.

W krajach rozwijających się gospodarczo daje się zauważyć stałą tendencję obniżania się udziału rolnictwa w dochodzie narodowym oraz relatywne zmniejszenie się rozmiarów ludności rolniczej. W niektórych krajach ma miejsce absolutny spadek liczby ludności wiejskiej. W krajach zacofanych gospodarczo tendencji tych nie można zaobserwować.

Zarówno na rynkach wewnętrznych krajów kapitalistycznych, jak i na rynku światowym produktów rolnych narastają dysproporcje między podażą i popytem. Wywołuje to trudności zbytu nadwyżek produkcji rolnej oraz pociąga za sobą obniżenie się terms of trade oraz cen artykułów rolnych w stosunku do cen artykułów przemysłowych. Pomimo niedożywienia dużej części ludności świata, prognoza rozwoju rynku światowego produktów rolnych jest raczej niekorzystna,

We wszystkich niemal krajach dochody rolników są niższe od dochodów pozarolniczych i w ostatnich latach stosunek ten ulega dalszemu obniżaniu.

Zarówno zmniejszająca się rola rolnictwa w gospodarce, jak i przepływ ludności ze wsi do miast, który można zaobserwować we wszystkich niemal krajach, mają charakter prawidłowości ogólnych. W. I. Lenin w pracy *Rozwój kapitalizmu w Rosji* podkreślał bardzo wyraźnie, opierając się na bogatym materiale statystycznym, że rozwój gospodarczy jest nieodłącznie związany z relatywnym zmniejszaniem się liczby ludności rolniczej. Podobnie wyższe dochody ludności pozarolniczej daje się zaobserwować w większości krajów jako zjawisko względnie stałe. Można powiedzieć, że niższe dochody rolnicze są nawet pewną koniecznością, umożliwiającą przepływ ludności ze wsi do miast, co jest niezbędnym warunkiem uprzemysłowienia kraju.

Omówione przez nas zjawiska rynkowe mają natomiast raczej charakter koniunkturalny i ze znacznie większą ostrożnością występują na rynku światowym niż na rynkach wewnętrznych szeregu krajów. Wprawdzie zmniejszanie się elastyczności popytu względem dochodu na żywność ma raczej tendencję trwałą, niemniej jednak popyt światowy na żywność jest daleki od zaspokojenia. Przewyciężenie światowego kryzysu na rynku rolniczym jest uzależnione od spełnienia pewnych warunków. Produkcja rolna szeregu krajów powinna być elastyczna i umiejętnie dostosowana do zmian struktury popytu konsumpcyjnego. Zwiększanie się w skali światowej konsumpcji artykułów pochodzenia zwierzęcego, postęp techniczny transportu oraz rozwijanie produkcji rolnej niektórych eksportów zmuszają

pewne kraje do wprowadzenia stosunkowo szybkich zmian w swojej strukturze produkcji. Jako przykład może tu służyć Dania, która potrafiła już dwukrotnie przedstawić kompletnie strukturę swojej produkcji rolnej w związku z konkurencją na rynku światowym. W końcu ubiegłego wieku Dania przekształciła produkcję zbożową na hodowlaną, ażeby następnie zmniejszyć relatywnie produkcję i wywóz artykułów mięsnych na rzecz produktów mleczarskich.

Dalszym warunkiem poprawy sytuacji rynków rolniczych jest nie tylko zwiększanie się dochodu społecznego na głowę ludności w poszczególnych krajach, ale jego bardziej równomierny rozdział, co pozwoli niewątpliwie na olbrzymi wzrost zapotrzebowania na artykuły żywnościowe, czego najlepszym przykładem są obecne tendencje kształtowania się popytu konsumpcyjnego w Polsce.

Jedną z najbardziej palących kwestii jest dążenie do zwiększania się produktywności i towarowości rolnictwa krajów zacofanych gospodarczo, a tym samym rozwijanie na ich terenie wewnętrznych rynków na produkty rolne.

Zdajemy sobie sprawę, że niniejszy artykuł jedynie zarysował niektóre problemy tendencji rozwojowych rynku produktów rolnych i rolnictwa z punktu widzenia rozwoju gospodarczego. Ujęliśmy tylko bardzo ogólne zagadnienia, pomijając zupełnie problematykę przekształcania się struktury produkcji rolnej w związku ze zmianą struktury popytu na produkty rolne na rynkach wewnętrznych i rynku światowym. Konieczne jest także rozpatrzenie perspektyw rozwoju rolnictwa i rynku rolnego w związku z rozdziałem dochodu społecznego. Również sytuacja ekonomiczna rolników wynikająca z ogólnej sytuacji rynku rolnego nie może być dostatecznie zbadana przy pominięciu problemu rozdziału dochodu pomiędzy różne grupy społeczno-ekonomiczne rolników.

Dla bliższego rozpatrzenia omawianych przez nas związków wydaje się konieczna analiza długich serii czasowych dotyczących produktywności rolnictwa w stosunku do działów pozarolniczych, kształtowania się kosztów w rolnictwie oraz stosunku kapitału do produkcji (capital output ratio). Wreszcie kształtowanie się rynków produktów rolnych będzie uzależnione od stosowanych środków interwencji, organizacji rynku, jego struktury przestrzenno-rzeczowej a wreszcie samej techniki zastosowanej w obrocie rolniczym.

Wszystkie te zagadnienia zostały pominięte w naszych rozważaniach, a wymagają niewątpliwie odrębnych opracowań. Nam chodziło bowiem jedynie o zwrócenie uwagi na najogólniejsze tendencje rozwoju rynku i produkcji rolnej.